

A marxai munkafelfogás *A német ideológiában*¹

A munkatevékenység marxai koncepciójának filozófiai megalapozását a *Gazdasági-filozófiai kéziratokban* találhatjuk meg. E munkában a hangsúly általában inkább a logikain van, a történetiség még háttérbe szorul. A történetiség *A német ideológiában* kerül majd előtérbe. Itt kerül sor az emberi történelemnek, az „ember igazi természet-történetének” alapos és reális filozófiai vizsgálatára, ami egyúttal a materialista világképet következetes végigvitelével a történelmi materializmus megalapozása is. A következőkben azt vizsgáljuk, hogy ezen belül itt milyen új mozzanatokkal gazdagodott a marxai munkafelfogás.

A történelmi szempontú vizsgálódás mindenekelőtt azt teszi lehetővé, hogy az emberi munkatevékenység sok, eddig csak általánosságban körvonalazott momentuma most már konkrétan megfogalmazást kapjon. Az állattal szembeni meghatározottság itt már túllép azon az elvont megállapításon, hogy az ember élettevékenysége tudatos s ennek során megkülönbözteti magát ettől a tevékenységtől. Marx arra a kérdésre keres választ, hogy a történelem folyamán mi az összefüggés az emberek ezen általános „milyensége” s a különböző tevékenységi típusok között, illetve arra, hogy mi határozza meg, hogy az ember egyáltalán milyen emberként jelenik meg a történelem egy adott szakaszában. A válasz: „Ahogyan az egyének életüket megnyilvánítják, olyanok ők maguk. Az tehát, hogy mik, egybevégtelenül termelésükkel, mind azzal *amit* termelnek, mind pedig azzal, *ahogy* termelnek.” (*A német ideológia*. MEM 3. köt. Bp. 1960. 23. o.) Bár expressis verbis csak *A tökében* mondja ki, hogy a lényegesebb dolog a termelés *hogyanja*, a hangsúlyt már itt is erre helyezi: „... egy meghatározott termelési mód vagy ipari fejlődési fok mindig az együttműködés meghatározott módjával vagy meghatározott társadalmi fejlődési fokkal jár együtt, és az együttműködésnek ez a módja maga is, termelőerő.” (Uo. 30. o.)

A munkatevékenység történelmi értelmezésének megalapozása ezzel lényegében véve meg is történt: A meghatározott termelési mód foglalja magában a termelőerőket, ezek egyfelől a tárgyi világ, másfelől az egyének együttműködése, amelynek a tudatos tevékenység során szintén létre kell jönnie, hiszen egyrészt a tárgyi világ is csak ebben a kapcsolatban funkcionálhat az embernek megfelelő módon, másrészt benne nyilvánul meg a munkatevékenység szubjektív oldala. A tárgyi világ és a szubjektív oldal dialektikus kölcsönhatásának történelmi vizsgálata pedig egyenesen elvezet a munkamegosztás problémájához.

A munkamegosztás problémája természetesen nem Marxnál merül fel először, és nála sem *A német ideológiában*. Már a klasszikus angol közgazdaságtanban is nagy szerepet játszik, és Marx is foglalkozott vele már előbb, a *Gazdasági-filozófiai kéziratokban*, ahol főleg úgy szerepelt, mint az elidegenedéssel szorosan összekapcsolódó társadalmi állapot. Lényegének vizsgálatára azonban csak *A német ideológiában* kerülhetett sor, mivel valószínű okát is csak az itt előtérbe kerülő történelmi elemzése deríthette fel. Ugyanis csak az emberi társadalom kezdeti szakaszából kiindulva, egyes fejlődési fokait *folyamatnak* felfogó, adott formája megszűnésének szükségességét kimutató történelmi vizsgálatra szabódhat meg attól a történelmietlenül absztrakt értelmezéstől, amelynek alapján a kifejlett formáját — mint valami örök, fatális tény, amely más formában ugyan, de megvolt minden régebbi korszakban is — gyakran belevetítették egy korábbi történelmi korszakba.

¹Részlet egy, a marxai munkafelfogást történetileg-szisztematikailag vizsgáló hosszabb tanulmányból; a fejezet szerkezetileg a *Gazdasági-filozófiai kéziratok* elemzése után következik.

Magát a tényt, hogy a munkamegosztás okára csak ily módon lehet kielégítő magyarázatot adni, már régebben észrevette Marx. Ezt a párizsi tartózkodása idejéből fennmaradt politikai-gazdaságtani feljegyzéseinek a James Mill- és a Smith-kivonatokhoz írt, jegyzetei bizonyítják, előre vetítve a munkatevékenység és a munkamegosztás történeti szemléletét: „Igen szívdertítő az a körforgás a bizonyításban, amelyet Smith elkövet. Hogy a munka megosztását megmagyarázza, feltételezi a cserét. Hogy azonban a csere lehetséges legyen, már feltételezni kell a munka megosztását, az emberi tevékenység különbségét. Azzal, hogy a problémát áthelyezte az őállapotba, még nem szabadult meg tőle.” (*Gazdasági-filozófiai kéziratok*. Id. kiad. 128. o.) (Ismeretes, hogy Smith egyik kiindulópontja az a naív feltételezés, hogy az embernek hajlama van a cserére.)

A munkamegosztás részletes vizsgálatával *A német ideológia* első részében találkozunk. Marx a legkezdetlegesebb, az ősi állapotából kiindulva mint a történelmi fejlődés szükségszerű dialektikáját tekinti végig az ún. érintkezési forma s ezen belül a munkamegosztás változásait; így válik érthetővé a történelemben egymást követő sokféle válfaja. Az egész elemzést ugyanaz a szenvedélyesség fűti át, amellyel a *Gazdasági-filozófiai kéziratokban* fejti ki a munkának Hegel által meg nem látott negatív oldalát: „A nagyipar a munkás számára elviselhetetlenné tette nemcsak a tőkéshez való viszonyát, hanem magát a munkát is.” (*A német ideológia*. Id. kiad. 59. o.) De — a kommunizmus perspektívájából — azt is meglátja, hogy a sok negatív vonás szükségképpen kísérté végig a munkatevékenység eddigi történelmét. Ilyen negatívum a munkamegosztás sok eddigi formája és egyáltalán a tevékenységnek az a módja, amely mind ez ideig fennállott.² Még csak annyit, hogy Marx — ugyancsak a kommunizmus perspektíváját szem előtt tartva — a tevékenység eddigi módjának megváltozását összekapcsolja a szabadság problémájával is. (Ez utóbbiról lásd J. Davidov igen figyelemreméltó elemzését: *Munka és szabadság*, Kossuth, 1965.)

A német ideológia szerint a munkamegosztás legkezdetlegesebb formája „... eredetileg nem volt más, mint a munkának a nemi aktusban való megosztása, majd a munkának olyan megosztása, amely természetes képesség (például testi erő), szükségletek, véletlenek stb., stb. által önmagától vagy természetadta módon jön létre”. (32. o.) Ez lenne tehát a munkamegosztásnak az a kezdetleges formája, amelyet *természetadta munkamegosztásnak* nevezhetünk. (Márkus György ímént jelzett tanulmánya egyik jegyzetében jogosan állítja meg, hogy Marx egy másik értelemben is használja a természetadta munkamegosztás fogalmát; a továbbiakban megkíséreljük elhatárolni egymástól a két-féle értelmezést.) Hogy miért „természetadta” mindez, az elsősorban abból érthető, hogy Marx magát az embert és a társadalmat is a természet részének értelmezte.³

Láthatjuk, hogy a munkamegosztás természetadta jellege itt az egyének személyes tulajdonságaihoz kötődik, a természetadta munkamegosztás tehát ebben az értelemben a tevékenység olyan megosztását jelenti, amely az egyének *saját, szubjektív* adottságaiból, „természetéből” következik. A munkának ezt a fajta megosztását azonban Marx tulajdonképpen még nem is értelmezte valódi munkamegosztásnak: „A munka megosztása csak attól a pillanattól válik valóban megosztássá, amikor bekövetkezik az anyagi és szellemi munka megosztása”, amikor „... adva van annak lehetősége, sőt valósága, hogy a szellemi és anyagi tevékenység — hogy az élvezet és a munka, termelés és fogyasztás más-más egyéneknek jusson ...” (I. h.)

A munka megosztásának e két formája abban különbözik egymástól, hogy az előbbit kizárólag a belső, szubjektív tényezők, illetve a különbségeik határozzák meg, míg az utóbbit külsők: a történelmileg kialakult és megszilárdult elosztási viszonyok, beleértve „a munka elosztási viszonyait” is. Ezek az új viszonyok végső soron természetadta különbségekben gyökereznek, és csak a történelmi fejlődés során alakulnak ki és szilárdulnak meg. „A munka megosztásával, amelyben mindezek az ellentmondások adva vannak és amely a maga részéről ismét a munkának a családban való természetadta megosztásán és a társadalomnak egyes, egymással ellentett családokra való szétválásán nyugszik, egyidejűleg az elosztás is adva van ...” (I. m. 33. o.) A tulajdonképpeni, a valóságos munkamegosztás tehát úgy jelenik meg Marx értelmezésében, mint a társadalmi-történelmi fejlődéssel együttjáró folyamat.

² A munkamegosztás marxi felfogására vonatkozóan értékes megjegyzéseket tett Márkus György (Valóság 1964/4. sz.), valamint Heller Ágnes az elidegenülésről a *Valóság* szerkesztősége által rendezett vitában (*TIT Filozófiai Közlemények*. 1965/1. sz.).

³ Ugyanakkor persze Marx szerint az ember szembe is állítja magát a természettel, pontosabban: kialakítja az emberi természetet, amely ennek folytán a „történelemben létrejövő természet”.

A következő oldalon ismét megjelenik a természetadta munkamegosztás, de már egy újabb értelemben. Hogy pontosan megérthessük, az egész bekezdést idéznünk kell: „És végül a munka megosztása mindjárt annak is első példája, hogy ameddig az emberek a természetadta társadalomban vannak, ameddig tehát létezik a hasadás a különös és közös érdek között, ameddig tehát a tevékenység megosztása nem önkéntes, hanem természetadta, addig az ember saját tette egy számára idegen, vele szemben álló hatalommá válik, amely őt leigázza, ahelyett, hogy ő uralkodnék felette. Amint ugyanis a munkát elkezdik megosztani, mindenki egy meghatározott, kizárólagos tevékenységi kört kap, amelyet ráerőszakolnak, amelyből nem tud kikerülni; vadász, halász vagy pásztor vagy kritika kritikus, és annak kell maradnia, ha nem akarja az élet fenntartásához szükséges eszközöket elveszíteni — a kommunista társadalomban viszont, ahol mindenkinek nemcsak egy kizárólagos tevékenységi köre van, hanem bármely tetszőleges tevékenységi ágban kiképezheti magát, a társadalom szabályozza az általános termelést és éppen ezáltal lehetővé teszi számomra, hogy ma ezt, holnap azt tegyem, reggel vadásszam, délután halásszam, este állattenyésztéssel foglalkozzam, ebéd után kritizáljak, ahogy éppen kedvem tartja — anélkül, hogy valaha vadásszá, halásszá vagy kritikussá válnék. A társadalmi tevékenységnek ez a megrögződése, az, hogy saját termékünk dologi hatalommá szilárdul felettünk, kinő ellenőrzésünk alól, keresztülhúzza várakozásainkat, semmivé teszi számításainkat — ez az egyik fő mozzanat az eddigi történelmi fejlődésben.” (I. m. 34. o.)

Itt most másféle természetadta jellegről van szó. A természetadta jelleg itt a „természetadta társadalom”, ahol „saját termékünk dologi hatalommá szilárdul felettünk”, a fennálló társadalmi környezet, amely *mint az emberrel szembenálló természeti erő* lép fel, amely tehát jellegénél fogva természetadta, az embereknek nincs hatalmuk felette, tudomásul kell venniük mint tőlük független tény, amelyet nem áll módjukban befolyásolni. Minden kialakult forma — állam, jog, osztályok stb. — természetadta olyan értelemben, hogy az egyén és a társadalom nem képes uralkodni rajtuk, vagyis nem képes őket az embernek megfelelő módon *elsajátítani*. Ilyen értelemben tehát az egész társadalom természetadta társadalom, mert — a természethez hasonlóan — szemben áll az emberrel, az embernek a társadalmi életben kialakult „hatalmakkal” is állandóan küzdenie kell pusztá megélhetéséért. Az a helyzet áll elő, hogy a társadalmi képződmények, bár emberi tevékenység eredményei, mégis önállósulnak, és így a természetnek ahhoz a részéhez sorolódnak, amelyet az ember még nem sajátított el.

A tevékenységek természetadta megosztása — vagy másként kifejezve: a természetadta munkamegosztás — szintén másféle: itt nem az emberek szubjektív, egyéni képességeiből adódik, hanem abból, hogy az egyének beleszületnek egy tevékenységi körbe, és ez ellen (legalábbis tömeges méretekben) semmit sem tehetnek.

Míg az első esetben az egyén saját, természetadta jellege és az ebből következő munkamegosztás természetadta jellege szükségszerűen megfelelt egymásnak, s így az egyén lehetett „öntevékeny” — persze csakis az igények és szükségletek nagyon alacsony fokán (egyáltalán a történelmi fejlődésnek egy nagyon kezdeti fokán) —, addig a második esetben nem lehet öntevékeny, mivel — a termelés és a szükségletek megsokszorozódása folytán — kialakultak és megrögződtek a tevékenység és az elosztás azon formái, amelyek külső hatalomként állnak fenn, és kényszerrel jelentenek az egyének számára. Az emberek a természetadta tevékenységi formákban, vagyis ameddig természetadta társadalomban élnek, csak olyan „emberi műveket” tudnak alkotni, amelyek nagyrészt a *phüszisz proté* jellegét viselik magukon, s így csak potenciálisan, csak lehetőségük szerint emberi művek, csak ilyen értelemben nevezhetők *phüszisz plaszomenének*⁴ — és ezt a lehetőséget a kommunista társadalom adja meg. Tehát valóban az egész eddigi történelemnek egyik fő jellemvonása, hogy a természetadta jelleg uralkodik.

Az eddigiekben azt kísértük figyelemmel, hogy a munka megosztása hogyan függ össze az egész eddigi történelemben a természetadta jelleggel. Közelítsük meg most a munkamegosztás problémáját az emberek egymáshoz való viszonyának oldaláról. Marx erről a következőket mondja: „... a munka megosztásának mindenkori foka meghatározza az egyének egymáshoz való viszonyait is a munka anyagára, szerszámára és termékére vonatkozólag.” (I. m. 77. o.) Mint már láttuk, az embereknek ezek a viszonyai — a különböző társadalmi, érintkezési formák — szintén termelőerők, amelyek a munka megosztása következtében önállósult hatalmakká válnak. Mivel pedig az egyéneket az

⁴ A görög nyelv alapján szerkesztett terminusok a kétféle természet jelölésére. Phüszisz proté: az eredeti, még át nem alakított természet; phüszisz plaszomené: az ember által a történelemben már átalakított természet.

érdekeik „osztályuk létezési feltételeiben” determinálják, osztályuknak csak mint *állag-egyenék* a tagjai, így csak véletlen, esetleges lehetőségeik vannak saját egyéniségük kibontakoztatására: „Ezt a jogot, hogy bizonyos feltételeken belül zavartalanul örülhessenek a véletlenségnek, nevezték eddig személyes szabadságnak.” (I. m. 66. o.) És „e különböző feltételek, amelyek először az öntevékenységek feltételeiként, később annak béklyóiként jelennek meg, az egész történelmi fejlődésben érintkezési formák összefüggő sorát alkotják, amelynek összefüggése abban áll, hogy a korábbi béklyóvá vált érintkezési forma helyébe új, a fejlettebb termelőerőknek és ezzel az egyének haladott öntevékenységi módjának megfelelő érintkezési formát állítanak, amely a son tour megint béklyóvá válik és akkor másik lép helyébe”.⁵ (I. m. 67. o. Kiemelés — *L. Gy.*) És ez a fejlődés ugyancsak „természetadta módon megy végbe, azaz nincs alárendelve szabadon egyesült egyének együttes tervének . . .” (I. h.)

Most tehát az érintkezési forma általában való vizsgálatából jutottunk el ugyanahhoz a problémához, amely az előbb a munkamegosztás történeti elemzéséből következett, vagyis a *természetadta alapokhoz*, illetve a természetadta jelleghez. Az egyének szabad fejlődését, öntevékenységet gátló tényezők tehát mind a munkamegosztás, mind általában az érintkezési forma oldaláról nézve a természetadta jelleg.

A következő feladat tehát annak vizsgálata, hogy miként jön létre a természetadta jelleg megszüntetésének lehetősége. (Bár erre Marx csak a későbbi műveiben, elsősorban *A tőkében* tér ki részletesen, de már itt, *A német ideológiában* is nagyon fontos idevágó gondolatokkal találkozhatunk, kiváltképp abban a részében, amelynek a kiadók *Az érintkezési forma termelése* címet adták.) Marx szerint ez két feltételhez kapcsolódik: egyrészt a nagyipar, másrészt a kommunista társadalmi viszonyok kialakulásához. Vizsgáljuk tehát először azt, hogy a nagyipar — szemben az ipar előbbi formájával, kiváltképp pedig a céhmunkával szemben — miként teremti meg ezt a lehetőséget.

Abból a különbségből indulunk ki, amelyet Marx a „természetadta és a civilizáció által megtermelt termelési szerszámok között” tesz. (I. m. 49. l.) E különbség az egyének alájuk való rendeltségét is differenciálja. A természetadta szerszámok (föld, víz stb.) esetében az egyének a természet alá vannak besorolva, a tulajdon közvetlen természetadta uralom, az egyének valamilyen kötelék által összetartoznak, a csere az emberek és a természet közötti csere, a tulajdonos uralma a nem-tulajdonos felett személyi viszonyokon nyugodhatik, a kisipar maga is be van sorolva a természetadta szerszámok alá, így a munka nincs elosztva a különböző egyének között. Ezzel szemben a civilizáció által megtermelt termelési szerszámok esetében az egyének egy munkatermék alá sorolódnak be, a tulajdon mint a munka vagy éppenséggel mint a tőke uralma jelenik meg, az egyének egymástól függetlenek, és a csere tartja össze őket, a csere túlnyomórészt emberek egymás közötti cseréje, a tulajdon nélküliek feletti tulajdonosi uralom dologi alakban, a pénz formájában jelenik meg, az ipar csak a munka megosztásának formájában és csak ezen megosztás által létezik. (Lásd i. m. 49—50. o.)

A termelési szerszámok fenti megkülönböztetése abból a szempontból igen fontos, hogy milyen hatással vannak az őket használó egyének tevékenységi formáira (tulajdonképpen az elsajátításról van szó, pontosabban arról, hogy az elsajátítás a különféle termelési szerszámok és az ezeknek megfelelő érintkezési formák esetében mennyire valószínű vagy mennyire korlátozott). A nagyipar ebből a szempontból is minőségi változást jelent: „A nagyipar teremtette csak meg a világtörténelmet, annyiban, hogy minden civilizált nemzetet és benne minden egyént szükségleteinek kielégítésében az egész világ-

⁵ Ez a megfogalmazás módot ad arra, hogy a termelőerők és termelési viszonyok dialektikája szokásos és gyakran nagyon is elmechanizált, leegyszerűsített értelmezésén túlmenő következtetésekhez jussunk. Mint láttuk, arról van szó, hogy az egymást követő érintkezési formák az *egyenék haladottabb öntevékenységi módját is jelentik* — ami önmagában véve feltétlenül pozitív. Negatívum viszont, hogy ez a haladottabb öntevékenységi mód az eddig létező történelmi alakzatokban csak visszájára fordulva, ellentétes hatásában nyilvánulhatott meg. — Az a vita is jelzi a termelőerők fogalma helyes értelmezésének fontosságát, amely a közgazdászok között bontakozott ki. Értékes gondolatokat tartalmaz pl. Szilágyi László tanulmánya, amelyben megállapítja: „. . . a termelőerők kiszakíthatatlan vonatkozásúak kell elismernünk az emberek közötti azon kapcsolatokat, amelyek pl. az ősközösségi társadalomban a nagy vadat közösen elejtő, tehát egyszerű kooperációban együttműködő emberek között szükségszerűen létrejöttek, éppúgy, mint egy nagyobb termelőegységen belül vagy az embercsoportok társadalmi méretű munkamegosztásában kialakuló összetettebb együttműködésének kapcsolatát.” (Szilágyi László, *A tudomány termelőerővé válásának folyamata*. Magyar Filozófiai Szemle. 1965/6. sz. 1044. o.)

tól függővé tett és megsemmisítette az egyes nemzetek eddigi természetadta kirekesztőlegességét. A természettudományt besorolta a tőke alá és a munka megosztását megfosztotta természetadta jellegének utolsó látszatától. Egyáltalában megsemmisítette a természetadta jellegét, amennyire ez a munkán belül lehetséges, és minden természetadta viszonyt pénzvízszonnyá oldott fel.” (I. m. 59. o. Kiemelés — *L. Gy.*)

A nagyipar és a nagyipari városok Marx felfogásában — szemben a középkori városokkal és bennük az ipar korábbi fokaival, mint pl. a céhekkel — nem természetadta jellegűek. Mi adja pl. a céhekben folyó munkának a természetadta jellegét? Az, hogy mind végzőinek társadalmi helyzeténél fogva, mind pedig a tevékenység módját illetően csakis egy természetadta kötöttségen belül jelenhetett meg és fejlődhetett ki.

Nézzük először a céhtagok társadalmi helyzetét. A középkor rendi tagozottsága, rendi elkülönültsége természetadta jellegű. A városokba szökö és a céhek tagjaivá váló jobbágyok a rendi társadalomnak csak egyik béklyójából szöktek el, de ezzel „... nem léptek ki a rendiség keretéből, hanem új rendet alkottak és addigi munkamódjukat az új helyzetben is megtartották...” (I. m. 64. o.) A céhek ugyanis csak oly módon létezhetek, hogy maguk is a rendiségen belül léptek fel saját maguk védelmében, a többi renddel szemben. Az egyének, akik a céhek tagjai lettek, tehát csak egy rendbe — vagyis a rendiség egy másik béklyójába — sorolták be magukat, azaz helyzetük természetadta jellege mit sem változott.

Nézzük most a céhes munkamegosztást. „A városokban” — írja Marx — „a munka megosztása az egyes céhek között még (egészen természetadta) volt és magukban a céhekben az egyes munkások között egyáltalán nem történt meg. Mindegyik munkásnak munkák egész körében kellett jártasnak lennie, mindent meg kellett tudnia csinálni, amit számszámaival meg lehetett csinálni... Innen ered, hogy a középkori kézművest még érdekli a maga speciális munkája és az, hogy abban ügyességre tegyen szert, és ez az érdeklődés bizonyos korlátolt művészi érzékké fokozódhatott. De ugyancsak ezért minden középkori kézműves egészen fel is oldódott a maga munkájában, meghitt szolgasági viszonyba került vele és sokkal inkább be volt alá sorolva, mint a modern munkás, akinek számára közömbös a munkája.” (I. m. 52—53. o.)

Számunkra ebből a céhmunkának a rendi keretei által meghatározott jellegére vonatkozó megállapítás a fontos, mivel ez olyan dialektikus ellentmondást tár fel, amely kiindulópontja a további fejlődésnek. A céhrendszerben végzett munka — azon alapvető negatívuma mellett, hogy benne a munkás meghitt szolgasági viszonyba került a munkájával — bizonyos értelemben több pozitívumot tartalmazott az egyén és munkája közötti viszony szempontjából, mint a munka későbbi, nagyipari formája: bizonyos fokú teljesség és művészi érzék jellemezte. De a történelmi fejlődés szempontjából Marx mégis a tőkés termelési módban kifejlődő nagyipari munkát értékelte pozitívabbnak. Mégpedig azért, mert — bár benne ugyan végsőkéig fejlődik a munka megosztása az egyes munkások között, kialakítva a munkától való elidegenülés érzését — megteremtí az ember számára a tevékenységi formái változtatásának és az egyén sokoldalú fejlődésének végtelen sok lehetőségét. (A lehetőségek e sokasága természetesen elvont, majd csak a megfelelő — kommunista — társadalmi viszonyok között válhat valósággá.) Bár az elidegenülés bizonyos történelmi-társadalmi viszonyok között szükségszerű állapot — de létrehozza az emberekben a saját megszüntetésének igényét is. (Itt jegyezzük meg: nagyon fontosnak tartjuk Heller Ágnesnek a már említett vitában elhangzott megjegyzését: helytelen azt gondolni, mintha az elidegenülés Marxnál valami „eredeti bűn” lenne.) Marx az elidegenülésről *A német ideológiában* nem ad definíciót, sőt — a már sokszor megvitattott és éppen ezért itt most nem részletezett okok miatt — magát a szót is kerüli. Láthattuk azonban, hogy egyrészt az egész művön végigvonul azoknak a társadalmi állapotoknak a kritikája, amelyekben „... saját termékünk dologi hatalmakká szilárdul feletünk, kinő ellenőrzésünk alól...” másrészt azt, hogy az ilyen társadalmi állapotot „természetadta társadalom”-nak nevezi Marx. Nyilvánvaló tehát, hogy *A német ideológiában* leírt társadalmi állapot — amelyben a társadalmi tevékenység eredményei dologi hatalmakká válnak, ezáltal természetadta jellegű öltének magukra és természetadta módon uralkodnak az egyén és a társadalom felett — nem más, mint maga az elidegenülés.

A rendkívül szerteágazó problémából számunkra most csak a munkatevékenységre vonatkozó elemzés a fontos. Nézzük a céhmunka marxi jellemzését. Miért került a céhmester meghitt szolgasági viszonyba a munkájával? Azért, mert a céhekben végzett munka elhatárolta a céhmestert minden másféle tevékenységnek a pusztá lehetőségétől is. A szerszámaival elvégezhető munkafolyamatokat ugyan teljes egészében „uralta”, és ez egy szempontból feltétlenül pozitív a későbbi szélsőséges munkamegosztással szemben. A pozitívum azonban itt nagyon is korlátozott és ellentmondásos. A korlátozottság, bármily furcsán hangzik is, éppen abban áll, hogy teljes egészében végigvitt egyféle munka-

folyamatot — ez ugyanis a termelési eszközök és egyáltalában a termékek, szükségletek fejlődése szempontjából zsákutcába vezet. A céhmunka — főleg az egyének fejlődése szempontjából — azonban azért is zsákutca volt, mert a termelőerői nagyon lassan fejlődtek. A céhmunka csakis abban a rendi (természetadta) társadalomban lehetséges, amelyben a szükségletek hosszú időn keresztül nagyjából állandó szinten maradnak. A rendi társadalom feltételezi az elzártságot, a kereskedelem és általában az érintkezés korlátozott formáját. A történelem azt mutatja, hogy mihelyt ezek a korlátok meglazulnak vagy ledőlnek, a céhek formájában működő termelőerő életképtelenné bizonyul. A manufaktúra éppen a munkafázisok emberek közötti megosztása folytán vált új, magasabbrendű termelőerővé.

A céhmunka kettős értelemben volt zárt — és viselte magán a természetadta jellegét — a későbbi formákhoz képest. Egyrészt a rendi jellegéből eredően társadalmilag, másrészt a munkafolyamat teljessége és kizárólagossága folytán egyénileg. Hogyan lehetséges ebből a zártságból kitörni? Elméletileg kétféle kiút látszik: vagy az, hogy a szükségletek növekedésével együtt minden céhmester elsajátít szinte minden munkafolyamatot, és pedig egészében; vagy az, hogy a munkafolyamat részekre osztásával szinte végtelenné tágítják a termelés lehetőségeit. Nyilvánvaló, hogy gyakorlatilag csak az utóbbi út járható. A munkafolyamat emberek közötti megosztása egyben feltételezi az emberek közötti érintkezés megváltozását, fejlődését is. Minél részletekbe menőbb, minél aprólékosabb a munka ilyen értelemben vett megosztása, annál több embert kell bevonní egy olyan munkafolyamatba, amelyet régebben egy ember végzett el. És éppen ezen az úton szűnhet meg a munka (és az érintkezés) megosztásának természetadta jellege.

Az új termelőerőt tehát a munkafolyamat emberek közötti megosztása képviseli. Az emberi munkatevékenység történetében ez olyan előrelépés, amely nagyon ellentmondásos. Végső kifejlődésében a proletárok számára már nem is munkafolyamatként létezik, hanem mint leegyszerűsített résztevékenység, mint az életerők pusztán mechanikus kifejtése és elhasználása. Ugyanakkor magában hordja azt a lehetőséget, hogy megszűntessék a munkának ezt a formáját. Végeredményben: a céhmunka, amely a későbbi munkaformákhoz képest több szempontból is szebb és jobb volt, szükségképpen átadta helyét olyan munkaformáknak, amelyek az egyén számára több évszázadon keresztül együtt járnak a munkához való elidegenült viszonyal. A történelmi továbbhaladás, a magasabb fokozat elérése itt is egy érzékeny veszteséggel együtt jelent meg. Az új alakzat negatívumain való túljutás a kifejlődött nagyiparban ugyanis csak potenciálisan van meg — de így megvan benne. Jeleztük már, hogy Marx nagyon fontos minőségi különbséget látott a nagyipar kifejlődésében. Fentebb már utaltunk arra a különbségre, amely a természetadta és a civilizáció által létrehozott szerszámok, valamint az emberek tevékenységére való hatásuk között van. A civilizáció által megteremtett szerszámok az emberi tevékenység formájára nézve főként abban különböznek a természetadta szerszámoktól, hogy *elsajátításuk* olyan folyamat, amely mindig újabb tényezőkkel gazdagodik. A természetadta szerszámok — éppen jellegüknél fogva — állandó, nem változó szerszámok (pl. föld, víz stb.), legalábbis a történelem folyamán az egyes generációk számára nem érzékelhető a változásuk (az emberi tevékenység okozta változásuk természetesen már igen, ez azonban ebben az összefüggésben nem fontos). *Elsajátításuk* ezért egyszerűbb. Az *elsajátítás* ugyanis Marx szerint „... nem egyéb, mint az anyagi termelési szerszámoknak megfelelő egyéni képességek kifejlesztése”. (I. m. 72. o.) Nos, éppen ebből a szempontból, az *elsajátítás* oldaláról nézve tesz Marx lényeges különbséget a nagyipar által létrehozott és a korábbi termelési szerszámok között: „Minden korábbi forradalmi *elsajátítás* korlátozott volt; olyan egyének, akiknek öntevékenységét korlátozott termelési szerszám és korlátozott érintkezés korlátozta, ezt a korlátozott termelési szerszámot *sajátították* el és ezért csak újabb korlátozottsághoz jutottak el. Termelési szerszámuk tulajdonukká vált, de ők maguk a munka megosztása és saját termelési szerszámuk alá maradtak besorolva. Minden eddigi *elsajátítás*nál egyének tömege maradt egyetlen termelési szerszám alá besorolva ...” (I. h.)

A nagyipar kifejlődésével viszont éppen az *elsajátítás* e korábbi, korlátozott formáival szemben nyílik minden eddiginél nagyobb — elvont értelemben korlátlan — lehetőség az *elsajátítás*ra. Ez az új típusú *elsajátítás* természetesen elválaszthatatlanul összekapcsolódik a proletárforradalommal, mi azonban itt csak a munkatevékenység, illetve annak vonatkozásában tárgyaljuk a kérdést, hogy a nagyipar miként hozza létre az újféle *elsajátítás* lehetőségeit.

A polgári társadalmat megelőző történelmi korszakokban nincs meg a kapitalista tulajdonviszonyokra jellemző merev szétválasztás a termelőerők és az egyének között. A munkatevékenység szempontjából a tőkés termelési mód azt jelenti, hogy „... az egyének, akiknek erői ezek, szétforgácsoltan és egymással ellentétben léteznek, míg másfe-

lól ezek az erők csak ezen egyének érintkezésében és összefüggésében valóságos erők” . . . „Egyetlen korábbi időszakban sem öltötték a termelőerők az egyének *mint* egyének számára ezt a különböző alakot, mert érintkezésük maga még korlátozott volt.” (I. m. 71. o.) Ahogyan az érintkezés korlátozottága szükségképpen együtt járt a termelőerők fejletlenségével, úgy a termelőerők további fejlődése szükségszerűen szétfeszítette az érintkezés korlátait. A rendi, nemzeti elkülönültség feloldódik vagy csak jelentéktelen mértékben marad fenn a nagyipari termelés földrészeket átfogó mozgásában. Mit jelent ez a változás az egyénekre nézve? „Míg a korábbi időszakban az öntevékenységet és az anyagi élet létrehozását az választotta el egymástól, hogy mindegyik más-más személyre jutott és az anyagi élet létrehozása az egyének korlátozottsága miatt maga is csak az öntevékenység alárendelt formájának számított, most a kettő annyira különbözik, hogy az anyagi élet maga egyáltalában célként, ennek az anyagi életnek létrehozása pedig, a munka (amely az öntevékenységnek most egyedül lehetséges, de mint látjuk negatív formája), eszközként jelenik meg. (I. m. 71. l.)

Ameddig tehát az érintkezési forma valamilyen rendi alakzatra korlátozódott, addig azok az egyének, akik az anyagi élet létrehozói voltak, nem is érezték egyéniségük és öntevékenységük kifejlesztésének gátjait. Az a jobbágy például, aki egész életében nem lépte túl falujának határait, nem is tudott más tevékenységet elképzelni, mint amit saját falujában látott. (A középkori városokban ugyan el lehetett jutni a „szabad munkáig”, de a céhek, fent elemzett jellegüknél fogva, szintén nem juthattak túl a saját társulásuk szabta korlátokon.) Ezért az ilyen munka valóban így öntevékenységnek tűnhetett fel, ha alárendelt formájának is. A gépi nagyipar és az ipari városok kialakulása azonban mindezt megváltoztatta. A kapitalizmus kifejlődésével az érintkezés világerintkezéssé vált. A gépi nagyipar termelőerői feltételezik a világerintkezést, mert rendi, nemzeti stb. kötöttségeken belül nem is létezhetnek. A világerintkezés viszont megköveteli a tevékenységnek valamilyen általános, mindenütt elfogadható értékelését. (Ebben a vonatkozásban nem csupán a pénzviszonyok mindent átfogó uralmáról van szó. Ez csak közvetett kifejeződése annak, hogy a tevékenység „minősége” tömeges méretekben kiegyenlítődik és elvont értékben kifejezhetővé válik.) A munkamegosztás gyors kifejlődése után ugyanis lehetetlen eltekinteni a tevékenység elvont módon való értékelésétől. Mikor az egy munkafolyamaton belüli tevékenységet felosztják az egy helyen dolgozó egyének között, akkor munkájukat csakis mint a konkrét résztevékenységtől független, átlagos értéket lehet számontartani. Ehhez járult még a gépi rendszerek bevonulása a termelésbe, amelyek segítségével végletekig lehetett vinni a mechanikusan ismétlődő résztevékenységek megosztását.

Ugyancsak a munka ilyen elvont értékelésének kifejlődését segítette elő — egy másik oldalról — az anyagi élet létrehozóinak termelőeszköz nélkülivé tétele. „A nagyiparban és a konkurrenciában az egyének összes létezési feltételei a két legegyszerűbb formába: a magántulajdonba és a munkába olvadtak össze.” (I. m. 70. o.) Ennek következtében az egyének érintkezési feltételei két alapvető feltételre redukálódtak: a tőkére és a munkára. Az egyénekre nézve ez azt jelentette, hogy ugyancsak *elvont egyénekké* váltak. (A tőkés osztály tagjai is elvont egyének, csak persze egy sokkal tágabb lehetőséget biztosító tevékenységi körben, mint a munkásosztály tagjai.) A proletárok számára „. . . saját életfeltételük, a munka és vele a mai társadalom valamennyi létezési feltétele véletlen valamivé vált . . . s az egyes proletár személyisége és reáerőszakolt életfeltétele — a munka — közötti ellentmondás az ő maga számára is kiütöközik . . .” (I. m. 64. o.) Hogy a munka a marxai értelemben vett véletlen valamivé váljék, az már feltételezi a munkamegosztás és a gépi nagyipar kifejlődését. Mindez együtt járt a tevékenység elvont formában történő értékelésével, amely tehát az egyénekre nézve azt jelenti, hogy a) a pusztán elven munkaképességükkel rendelkező emberek nem egyéniségükkel adekvát, hanem attól független, véletlen tevékenységi formára kényszerülnek, b) az ilyen formában való tevékenység célja életük pusztá fenntartása és újratermelés. Mindez pedig abban a korszakban történik, amikor kifejlődik a világerintkezés és a társadalomban óriási gazdagság halmozódik fel.

Milyen a proletárok viszonya a felhalmozott gazdagság teremtőjéhez, a munkához? Fentiek alapján nem lehet más, mint egy kényszerű viszony. „Az egyetlen összefüggés, amelyben a termelőerőkkel és saját létezésükkel még állnak, a munka, elvesztette náluk az öntevékenység minden látszatát és csak úgy tartja fenn életüket, hogy elnyomorítja azt.” (I. m. 71. o.) A munkamegosztásról szóló fejtegetéseinkben láttuk, hogy Marx ahhoz a következtetéshez jut el, amely szerint a kommunizmus a tevékenység eddigi módja ellen is irányul. Marx ezt a gondolatot olyan következetesen viszi végig, hogy egy első megközelítésre nagyon meglepő kijelentést tesz: „. . . a kommunista forradalom . . . a tevékenység eddigi módja ellen irányul, a *munkát* kiküszöböli és az összes osztályok uralmát maguk-

kal az osztályokkal együtt megszűnteti . . .” (I. m. 39. o.) Kísérjük meg a következőkben megvilágítani, hogy miként érti ezt Marx és hogyan jutott erre a következtetésre.

Marx többféle módon is megközelíti és fejtegeti ezt a problémát. Az előbbieken láttuk, hogy az egyik megközelítés a tevékenység oldaláról történik. Megközelíti azonban ugyanezt egy másik oldalról, a társadalmi viszonyok oldaláról nézve is. Az osztályoknak azt a tulajdonságát vizsgálva, hogy az egyénnel szemben önállóulnak, Marx kifejti: „Ez ugyanaz a jelenség, mint az egyes egyének besorolása a munka megosztása alá, és csak a magántulajdonnak és magának a munkának felemelve-megszüntetésével küszöbölhető ki.” (I. m. 62. o.) Azt a terminológiát használva tehát, amelyet *A német ideológiában* találunk, azt mondhatjuk: mind a termelési szerszámok, mind az érintkezési forma kifejlődése olyan fokot ért el a tőkés/termelési módban, hogy már csak úgy haladható túl, ha a tevékenység egész eddigi módját megváltoztatják. És éppen ezért van nagy jelentősége az elidegenülésnek. A munkától való elidegenülés nélkül ugyanis nem jönne létre a munka megváltoztatásának igénye. Az elidegenülést az érintkezési forma meghatározott alakja, valamint a termelési szerszámok azon módon való használata váltotta ki, amely adekvát a tőkés termelési móddal. Megszűnése ezért csak az elidegenült munkát végző elvont egyének egyesüléseként lehetséges. Az elidegenülés éppen azáltal fejlődött ki végtelenen, hogy a „civilizáció által megtermelt termelési szerszámok” és az ezeknek megfelelő érintkezési formák az egyénektől független dologi hatalmak formájában uralkodnak a társadalom felett. Mint már rámutattunk, ez szorosan összefügg a természetadta jelleg megőrződésével, illetve a társadalmi életben való újatermelésével. Az elidegenülés azonban mint elviselhetetlenné váló érzés potenciálisan magában hordja ezen dologi hatalmak uralma megszűntetésének egyik fő feltételét, egyik fő mozgató ereje az ezeket megszüntető folyamatnak.⁶

Marx az elidegenülés megszüntetésének két gyakorlati előfeltételét jelölte meg: 1. hogy elviselhetetlenné váljék, amely ellen forradalmat csinálnak, 2. a termelőerőknek a nagyipari termelésben létrejött magas színvonalát. Itt ez utóbbival kell kissé részletesebben foglalkoznunk. A termelőerők színvonalának szükséges fokára vonatkozóan Marx megjegyzi, hogy ezzel „egyben már adva van az egyének *világtörténelmi* — és nem helyi — létezésében meglévő empirikus egzisztencia”. (I. m. 35. o.) Ismeretes, hogy *A német ideológiában* Marx a kommunizmust — keletkezését illetően — mint olyan lehetőséget értelmezte, amely az egész világon nagyjából egyszerre valósul meg. Bár a világtörténelem más perspektívát nyújtott, a szocializmus régebbi elzárkózottságából adódó káros gazdasági és politikai következmények azt mutatják, hogy e marxi tétel, ha részben más értelemben is, de nagyon fontos tényezőt emel ki. Mégpedig azt, hogy a kommunizmustól elválaszthatatlan a világerintkezés, és ez csakis olyan fejlett termelőerők mellett bontakozhat ki teljesen, amelyekkel az egyének kölcsönösen ki is tudják elégíteni a világerintkezés által keletkező szükségleteiket. Marx az ennek megfelelően fejlett termelőerőket „abszolút szükségszerű gyakorlati előfeltétel”-nek tartotta, mert hiányukban az emberek „. . . csak a *nélkülözést* tennék általánossá tehát az *ínséggel* szükségképpen ismét kezdődnek a harc a szükségesért . . .” (I. h.)

Az elidegenülés megszűnése folyamatáról fentebb azt mondtuk, hogy lényege a mindeh eddigittől különböző elsajátítás. Láttuk már, hogy e régebbi elsajátítások korlátait Marx abban jelölte meg, hogy az egyének tömegét sorolták be egyetlen termelési szerszám alá. A kommunizmus esetében a helyzet gyökerében más: „. . . amikor majd a proletárok sajátítanak el, termelési szerszámok tömegét kell mindegyik egyén alá, a tulajdont pedig valamennyiük alá besorolni.” (I. h.) Az elsajátítandó tárgyi valóság legjelentősebb részét a termelési szerszámok tömege képviseli, és az elsajátítás nem más, mint az ezeknek megfelelő egyéni képességek kialakítása, kifejlesztése.

Az elsajátítás helyes értelmezésével kapcsolatban még egy dologra kell figyelmet fordítanunk. Marx az elsajátításról úgy vélekedett, hogy az csakis egyetemes egyesülés útján és csakis forradalom révén lehetséges, a forradalomban ugyanis „. . . kifejlődik a proletariátus egyetemes jellege és az *elsajátítás keresztülviteléhez szükséges energiája*, továbbá a proletariátus levét magáról mindent, ami eddigi társadalmi helyzetéből még rajta maradt”. (I. m. Kiemelés — *J. Gy.*) Marx szerint az elsajátítás nem vihető végbe rövid idő alatt, hanem egy egész történelmi időszak szükséges hozzá, már csak azért is, mert a forradalmi időszakra az elsajátításhoz szükséges energiák kifejlesztése miatt is szükség van. Továbbá: az egyénekben a termelési szerszámok tömegének megfelelő képességeket is ki kell fejleszteni, mert amíg ezek a proletariátusban nem fejlődnek ki, addig

⁶ Hogy a jelenlegi kapitalizmusban ez miként módosul, arra csak a modern technikai forradalom elemzése során térhetünk ki a disszertáció második részében.

azok maguk alá besorolva tartják az egyéneket. Az egyének fölé nőtt dologi hatalmon a proletárok csak úgy lehetnek úrrá, ha társult egyénekként ellenőrzésük alá tudják vonni. Más szóval: az elidegenüléstől nem lehet mindaddig teljes egészében megszabadulni, amíg az egész modern termelési (és politikai) apparátus működtetéséhez szükséges képességek tömeges méretekben ki nem alakulnak az egyénekből — a marxi felfogásnak ez a valóságos értelme!

A forradalomra és az elsajátításra vonatkozó fent idézett sorok után Marx a következőket írja: „Csak ezen a fokon esik egybe az öntevékenység az anyagi étellel, ami megfelel az egyének teljes egyénekké való kifejlődésének és minden természetadta jelleg levetkezésének; és ekkor teleg egymásnak a munka átváltozása öntevékenységgé és az eddigi feltételektől megszabott érintkezés átváltozása az egyének mint olyanok érintkezésévé.” (I. h. — Kiemelés L. Gy.)

Eddigi fejtegetéseinkből világosan kitűnik: „a munka megszüntetése” Marxnál a tevékenység azon természetadta, korlátolt, elidegenült módjának megszüntetését jelenti, amely az öntevékenység ellentétéként fejlődött ki az eddigi történelemben. A munka átváltozása öntevékenységgé pedig nem jelent mást, mint azt, hogy a minden természetadta és osztálykorlától megszabadult egyének a totális termelőerők elsajátításával szabadon kifejlesztik képességeiket. Mert a képességek szabad kifejlesztése a totális termelési szerszámok korában egyet jelent az öntevékenységgel.

Mint már fejtegetéseink elején jeleztük, Marx a történetiség alapján állva a kommunizmus perspektívájából szemléli az emberi tevékenységet. A munka öntevékenységgé válása *A német ideológia* egyik legszebb gondolata. És nem utópia, hanem a történelem egy adott fokán meglevő lehetőség. Ezért a kommunizmus — lényegét tekintve — nem politikai, hanem gazdasági mozgalom. Már a *Gazdasági-filozófiai kéziratokban* is így látja a fiatal Marx. Az utópikus elképzeléseket áttekintve „nyers kommunizmus”-nak nevezi a kommunizmus olyan felfogását, illetve állapotát, amikor az „... még politikai természetű demokratikus vagy despotikus ...” (68. o.)

A német ideológiában már világosabban rajzolja meg a kommunizmus körvonalait, majd pedig világosan kimondja, hogy a kommunizmus „berendezése ezért lényegileg gazdasági ...” (*A német ideológia*. Id. kiad. 66. o.) „A kommunizmus szemünkben nem állapot, amelyet létre kell hozni, nem eszmény, amelyhez a valóságnak hozzá kell igazodnia. Mi kommunizmusnak a valóságos mozgalmat nevezzük, amely a mai állapotot megszünteti.” (I. m. 35. o.)

Licskó György

A szépség mint érték és a szépség értéke

Egyes filozófusok az érték kategóriáját és az értékviszonyt a következőképpen jellemzik: „Az érték nem más, mint a kulturális jelenségek negatív meghatározása; mindaz, ami egyezményes tabuként még megmenthető a dühöngő nihilizmustól, az utilitarizmus tobzódásától.”¹ „Az érték nézőpontja ezért azé a derék antikváriusé vagy múzeumőré, aki a bukása felé haladó burzscá társadalom elidegenedett világának zugaiban húzza meg magát.”² Ez az éles jellemzés helytálló, ha azt a konkrét tartalmat vesszük tekintetbe, amelyet a XIX. század második felétől kezdve az ún. „értékfilozófia” vagy axiológia egyes képviselői foglaltak az „érték” fogalmába. Aligha érthetünk azonban egyet azzal, hogy az értékaspektust egyedül így értelmezhetnénk, és hogy ez az értelmezés alkotná az érték kategória és az értékviszony lényegét. Teljesen nyilvánvaló ez a megállapítás, ha olyasfajta értékeket vizsgálunk meg, mint a szépség és olyan értékaspektust, mint az embernek a valósághoz való esztétikai viszonya. Természetesen a burzsoá társadalom elidegenedett világa nem marad hatás nélkül az esztétikai viszonyra sem. De az esztétikai viszony már jóval ez előtt az elidegenedett világ előtt jött létre, és csak e világ likvidálása után nyílnak fejlődése előtt soha nem látott távlatok.

Természetesen amikor axiológiai szempontból fogunk hozzá az esztétikai viszony és e viszony legfontosabb kategóriájának, a szépség tanulmányozásához, feltétlenül számot kell vetnünk azzal, hogy magát az „érték” fogalmát különböző módon lehet interpretálni. Az érték idealista értelmezése, mint korunk polgári esztétikája tanúsítja, a szép

¹ Г. С. Батищев: *Противоречие как категория диалектической логики*. Изд. «Высшая школа», 1963. 56. o.

² Uo. 56—57. o.